

ВИКОРИСТАННЯ ЛАТИНСЬКИХ ВИСЛОВІВ У СУДОВИХ РІШЕННЯХ ЯК НОВІТНЯ ФОРМА РЕЦЕПЦІЇ РИМСЬКОГО ПРАВА

Ганжа Олексій Геннадійович,

аспірант кафедри історії і теорії держави та права
Запорізького національного університету,
головний консультант Апарату Верховної Ради України

Стаття є першою в Україні науковою спробою дослідити таке явище, як використання латинських висловів у судових рішеннях, і розглянути його під кутом зору рецепції римського права. Для цього ознайомлено з основними підходами до поняття рецепції римського права, а також ходом її історичного поширення на території Західної Європи. Доведено, що рецепція римського права – динамічне явище, яке супроводжується не просто запозиченням правового матеріалу, але його творчим опрацюванням з метою сприйняття та зчаста пристосування до сучасних умов.

Наголошено, що нині римське право не має безпосередньо регулятивного характеру. Використання у судових рішеннях латинських висловів обмежується застосуванням судами норм і принципів права як джерел права. Саме тому підкреслено, що латинські вислови мають використовуватися суддями в рамках правозастосовної діяльності. Зі свого боку, у статті запропоновано розглядати римське право у сучасних умовах як авторитетної думки – правової доктрини, субсидіарного джерела права.

Тенденція використання латинських висловів у судових рішеннях спостерігається не лише у судах України. Доведення поширеності подібної практики за кордоном дозволяє розглядати латинізацію судових рішень як універсальний та інтернаціональний засіб досягнення справедливості у разі вирішення юридичного спору.

Висновки дослідження підкріплюються численними прикладами з вітчизняної судової практики, аналіз яких показує, що латинські вислови можуть як розкривати зміст принципів права у процесі суддівської інтерпретації, так і обґрунтовувати їх застосування, що сприяє належному мотивуванню судових рішень. При цьому «авторитет» римського права може бути визнаний лише тією мірою, якою його положення корелюються з вимогами конституційного права сучасного, а тлумачення споконвічних принципів права – має відбуватися з урахуванням особливостей новітнього етапу розвитку суспільства і права як невід'ємної його частини.

Ключові слова: рецепція, судове рішення, латинська мова, латинський вислів, римське право, мова права.

Hanzha Oleksii. The use of Latin phrases in court decisions as the newest type of Roman law reception

The article is deemed to be the first academic attempt in domestic legal science to investigate such a phenomenon as the use of Latin phrases in court decisions. The hallmark of the presented research is that the author considers the use of Latin phrases in the court decisions in the context of the Roman law reception. For this purpose, the author familiarized the reader with the main approaches to the concept of Roman law reception, as well as the course of its historical expansion in Western Europe. It is proved that the reception of Roman law is a dynamic phenomenon, accompanied not only by the borrowing of legal material, but by its creative elaboration in order to perceive and adapt to modern conditions.

It is argued that today Roman law is not directly regulatory in its nature. The use of Latin phrases in court decisions is limited in application by the courts of the norms and principles of law as sources of law. It is emphasized that Latin phrases therefore should be used by judges

in the framework of law enforcement activities. Consequently, the article suggests to consider Roman law in modern conditions as an authoritative opinion – a legal doctrine, a subsidiary source of law.

The tendency to use Latin phrases in court decisions is observed not only in the courts of Ukraine. Evidence of the prevalence of such practice abroad allowed the author to consider the latinization of court decisions as a universal and international means of achieving justice in resolving a legal dispute.

The conclusions of the paper are supported by numerous examples from domestic judicial practice, the analysis of which demonstrated that Latin phrases can both reveal the content of the principles of law in the process of judicial interpretation, and justify their application, which contributes to motivating judicial decisions. At the same time, the "authority" of Roman law can be recognized only to the extent that its provisions correlate with the requirements of modern constitutional law, and the interpretation of the primordial principles of law can take place considering the features of the latest stage in the development of society and law as an integral part of it.

Key words: *reception, judicial decision, Latin, Latin phrase, Roman law, legal language.*

Велич Римської держави дійшла до нашого часу оповитою не одним десятком історій. Однак якщо розповіді про легендарні залізні легіони можуть бути прикрашені елементами фантазувань, то славетне «друге завоювання світу» [1, с. 189] римлянами важко переоцінити. Ідеться про одну з найбільш значущих речей, залишених у спадок древньою цивілізацією, – право, яке, за твердженням видатного американського історика В. Дюранта, стало найхарактернішим і довговічним вираженням сутності римського духу [2, с. 430]. І хоча вже давно немає ані того народу, що створив римське право, ані держави, яка цю нормативну систему захищала, відлуння «найвеличнійшої правової системи в історії» [2, с. 446] можна відчутти й дотепер.

Водночас у читача може виникнути цілком обґрунтоване питання: чи не вичерпало римське право за настільки довгий період поза межами держави, в якій зародилося, весь свій можливий потенціал? Адже з кожним роком життя змінюється, що об'єктивно потребує перегляду старих шляхів розв'язання юридичних проблем. Тому перед нами стоїть непросте завдання – продемонструвати читачеві, що використання латинських висловів у судових рішеннях можна розглядати як новітню форму рецепції римського права, яка надає цьому праву «нове життя».

I. Передумови становлення сучасних форм рецепції римського права

1. *Поняття рецепції римського права.* Тривалий час, особливо за часів існування СРСР, юристам вселялася нав'язлива ідея про неможливість римському праву бути

ані джерелом для запозичень, ані зразком для наслідування [3, с. 9–10]. Завдання науки, судової практики і законодавства вбачалася власне у знищенні «антинаціональних елементів» рецепції та завершенні розпочатого процесу «очищення» правової системи.

Проте після падіння комуністичної держави, у зв'язку з новими соціальними та юридичними проблемами, одразу ж можна було спостерігати стрімке зростання інтересу до римського права. Ба більше, сьогодні юриспруденція Стародавнього Риму по праву вважається ідейною колицкою принципу верховенства права, з якої досі можна почерпнути знання про справедливість, що апробовані часом. Тобто знову відродився інтерес до явища рецепції римського права як на науково-теоретичному, так і на суто практичному рівнях.

Термін «рецепція» походить від латинського слова "receptio" (прийом, прийняття) і зазвичай використовується в науці для позначення процесу запозичення та засвоєння яким-небудь суспільством елементів культури іншого суспільства. Водночас лейтмотивом усіх наукових напрацювань у рамках романістики є твердження про те, що рецепція має тлумачитися не як просте перенесення окремих елементів однієї системи права в іншу (безпосереднє або опосередковане запозичення певних принципів права, правових норм, юридичних конструкцій, понять і термінів) [4, с. 256], а як їх запозичення, переробка і засвоєння [1, с. 433].

Л.В. Авраменко також звертає увагу, що рецепцію доцільно розглядати не просто

як запозичення, а як сприйняття – перенесення, збереження й використання: «Якщо йдеться про римське право, то воно означає сприйняття його як «духу» (сутності), так і низки форм права, у тому числі їх змісту (наприклад, правомочності власника та ін.)» [5, с. 9].

До цього слід додати, що коректніше вести мову все ж таки не про стабільну лінійність в інтересі до римського права, а про циклічність історичних сплесків відродження та занепаду (англ. так звані the boom-and-bust cycles), охрещених «ренесансами» його рецепції: «Таким чином, рецепцію римського права можна визначити як його відродження, сприйняття духу, ідей і головних засад та основних положень тією чи іншою цивілізацією на певному етапі її розвитку в контексті загального процесу циклічних ренесансів» [6, с. 130]. Циклічність же таких сплесків ніколи не була «рухом по колу», а тому римське право на різних сторінках історії щоразу поставало з новою силою своєї значимості.

2. *Рецепція римського права: ретроспективний аналіз.* Вважається, що середньовічна Європа «виросла» безпосередньо з Римської імперії [7, с. 25], чому значно сприяли два фактори – римське право та латинська мова. Французький історик-медієвіст Жак Ле Гофф навіть стверджує, що перша і головна частина римської спадщини – мова, основа культури [7, с. 25]. Хоча у той час латинська мова перестала служити засобом спілкування певного народу загалом, вона продовжувала зберігатися як письмова – мова науки, частково літератури й офіційних актів [8, с. 4].

З іншого боку, є всі підстави вважати, що без потужної консолідації інтелектуальної думки в епоху Середньовіччя не відбулося б такого великого поширення латинської мови, що «полегшило спілкування окремих народів» [9, с. 16]. Роль дієвого механізму згуртування передових представників держав континентальної Європи в культурні центри відіграло, зокрема, римське право, університетське викладання якого здійснювалося мовою, зрозумілою для вихідців з будь-якої європейської країни, тобто латиною. Отже, експансії римського права в ту епоху спри-

яло те, що у всіх країнах Західної Європи частково використовувалася одна спільна мова – латинська, а тому правова система Стародавнього Риму в деякому сенсі була покликана стати носієм ідей універсалізму [10, с. 237–238].

Спочатку рецепція римського права була пов'язана насамперед з діяльністю університетів: «Відродилося викладання права, яке було сконцентроване переважно на коментуванні відповідних джерел та їхньому тлумаченні. Такі тлумачення іменувалися глосами, а викладачі – глосаторами. Університетські професори розглядали право не як суто позитивне явище; вони вчили, як потрібно розуміти право» [11, с. 322]. Д.О. Вовк з цього приводу зазначає, що вивчення канонічного і римського права у середньовічних університетах поступово приводило до витіснення місцевих звичаїв із правозастосовної практики і формування схожих правових систем у європейських державах, а схоластичний метод вивчення права змістив освітні акценти: «Римський суто практичний підхід (вивчення норм, що регулюють певні життєві випадки) був замінений на спроби теоретичного пізнання права як системи, що має базуватися на певних принципах» [12, с. 6].

Уже в другій половині XIII століття у юриспруденції спостерігається деякий поворот, і на зміну глосаторам прийшла нова школа – постглосаторів (або коментаторів) [13, с. 256], предметом досліджень і коментувань яких були вже не римські джерела, а глоси попередників [14, с. 161]. Їхньою метою було пристосування окремих положень, що містили глоси, до умов і потреб свого часу. Вважається, що зусиллями глосаторів та їхніх наступників були вироблені ті правові визначення, якими почали користуватися в XII столітті та користуються дотепер [15, с. 13].

Водночас у зв'язку з тим, що одна лише філологічна та історична розробка джерел римського права не могла задовольнити всім запитам, що висувалися до юриспруденції життям [13, с. 264], вплив університетської юриспруденції був надзвичайно великим не лише на теорію права, але й на юридичну практику [11, с. 322]. До того ж коментатори, керуючись ідеєю *jus naturale* (природне

право), непомітно пристосовували римське право до потреб і умов сучасного їм життя та в цьому сенсі надавали величезну практичну послугу своєму часу. Вони набагато більшою мірою, ніж глосатори, брали участь у практичному житті як консультанти, і часто їхня діалектика мала своєю метою зробити з положень римського права саме той висновок, який потребувало нове життя. Тобто в працях постглосаторів римське право деякою мірою піддається переробці стосовно умов життя нових народів: загальносвітове право давнини, як виражається Й.О. Покровський, перетворюється на *lex generalis* нового світу і починає все більше проникати в життя [13, с. 261].

Таким чином, майже одночасно з теоретичною обробкою римського права розпочався процес його засвоєння – рецепції практикою. Як у працях глосаторів і постглосаторів, так і у статусі діючого римське право піддавалося значним змінам, модифікувалося та пристосовувалося до нових умов існування. Й.О. Покровський пояснює, що практика життя потребувала не стільки «чистого» римського права, яким воно було в класичній давнині та до якого згодом закликали гуманісти, як права пристосованого, придатного обслуговувати сучасний цивільний обіг [13, с. 264–265].

Після колосальної та копіткої роботи глосаторів і постглосаторів наступним глобальним етапом рецепції римського права стали «кодифікації цивільного законодавства в Європі XIX століття» [6, с. 155], які надавали праву визначеність і ясність, значно полегшили його практичне використання та стали логічним завершенням розуміння правової норми і права загалом [16, с. 553–554]. Із текстів римських джерел були вибрані «загальні принципи, які були покладені в основу загальної теорії буржуазного права» [17, с. 346]. Саме з національними кодифікаціями пов'язується завершення формування романо-германської правової сім'ї як цілісної нерушимої структури [16, с. 553–554], а римське право втрачає свою формальну дію остаточно [13, с. 274]. Проте найцінніше з римського права, що становило його справжнє універсальне ядро, по суті, продовжує жити і тепер у нових кодексах

Західної Європи, комбінуючись з початками нового права [13, с. 273–274].

Однак чи означає це, що шлях рецепції римського права, як його описують відомі юристи К. Цвайгерт і Х. Кьотц, закінчується включенням абстрактних норм у національні кодекси [18, с. 111]? Німецькі компаративісти впевнені, що наступність римського права в наші дні на європейському континенті завдяки посередницькій місії цивільних кодексів якщо і не перервана, то значною мірою зникла зі свідомості юристів [18, с. 353].

3. Рецепція римського права як динамічне явище. Так, саме давньоримському праву приписують цементування фундаменту сучасного правового порядку та юридичної свідомості [19, с. 5], а більшість з його дефініцій і правил, породжені союзом філософії та юриспруденції, дотепер виглядають продуктом здорового глузду [20, с. 58]. Логіка і стрункність, практична спрямованість і досконалість цих конструкцій забезпечують їм живучість, а також підносять у ранг зразка юридичної культури [21, с. 155]. Саме тому здебільшого в юридичних сентенціях, принципах та правилах Стародавнього Риму можна віднайти чимало того, що, незважаючи на відмінність віків та ідеологій, близьке і нашим власним уявленням про право [22, с. 40–41].

Цьому, однак, не в останню чергу сприяло осмислення здобутків римського права в часи Середньовіччя за допомогою схоластичного методу, яке привнесло у розроблені римськими юристами положення ідею єдності регулювання, узгодженості, підпорядкованості норм права певним загальним принципам: «Інакше кажучи, римський суто практичний підхід (вироблення норм, що регулюють певні відносини) був замінений на спроби теоретичного пізнання права і надалі в такому вигляді втілений у світському праві (а так само, до речі, і у правовій освіті)» [23, с. 135].

Тому паралельно з усвідомленням тісного зв'язку між латинською мовою та римським правом варто враховувати, що його рецепція – явище динамічне. Л.В. Шала у цьому аспекті слушно підкреслює: «Особливість римського права полягає в тому, що воно зазнавало неоднора-

зового опрацювання на рівні юридичної науки в різні історичні часи та в різних країнах. Йдеться, зокрема, як власне про опрацювання правового матеріалу під час кодифікації Юстиніана, так і зокрема під час самої рецепції римського права: опрацювання глосаторами, постглосаторами, а також під час безпосереднього «вмонтовування» зразків римського права як у право, що діяло на українських землях у складі інших держав, так і в право сучасної України» [24, с. 26].

Й.О. Покровський у своїй фундаментальній праці з історії римського права також виразно прослідковує поступовий усе більший його вплив на правотворчу та правозастосовну практики, що неминуче потребувало деяких модифікацій реципіюваного права, пристосування до нових умов життя [13, с. 264]. Тому, розглядаючи рецепцію римського права як зв'язуючу ланку правового розвитку Стародавнього світу, Середньовіччя та Нового часу [1, с. 141–142], було б помилково розглядати саме римське право як застигле явище: «Попри те, що норми римського права відомі протягом багатьох століть, змінюється їхнє розуміння, їхнє осмислення, тлумачення та пристосування до умов сучасності» [24, с. 26].

Таким чином, деякою мірою можна погодитися з І.М. Шарковою в тому, що рецепція у праві – це органічна трансформація класичних правових ідей минулого у сучасні правові системи [4, с. 257]. І багатівіковий процес рецепції в Європі, лапідарно описаний вище, лише підтверджує тезу про здатність римського права не просто нав'язливо насаджувати свої ідеї в первісному вигляді без змін і доповнень (реставрація), а створювати на базі наявного чогось нового: «Навіть, якщо вона відбувається у формі, наприклад, прямого запозичення тих чи інших ідей, рішень, правових норм, то маємо продукт нової якості, дещо нове, що виникає на новому витку спіралі суспільного розвитку» [14, с. 149]. М.Г. Хаустова вказує, що в результаті рецепції були не тільки запозичені такі поняття й положення, як власність, майнові та особисті права, поділ права на приватне й публічне, систематизація законодавства, але й багато з них набули нового змістового навантаження і модернізації, що

забезпечило їх відповідність новим умовам суспільного розвитку [25, с. 5].

Тож цілком закономірно, що з кожним новим витком рецепції римського права відбувається його покращення, доповнення власними розробками і нововведеннями [26, с. 219]. З цього приводу вітчизняний теоретик права Д.О. Вовк зауважує: «Говорячи про традицію римського приватного права у сучасному праві, ми маємо на увазі не стільки власне норми і доктрину, які були вироблені у Стародавньому Римі, скільки інтерпретації римського права у *Corpus juris civilis*, а ще більше – у працях глосаторів, постглосаторів та гуманістів» [12, с. 22]. Недарма вважається, що рецепція – це не механічне перенесення чужого на власний ґрунт, а складний і багатоступеневий процес запозичення на основі відбору та переробки стосовно конкретних умов розвитку країни [27, с. 57].

II. Використання латинських висловів у судових рішеннях як новітня форма рецепції римського права

1. *Особливості рецепції римського права на сучасному етапі розвитку національної правової системи.* Як відомо, українська правова система також належить до романо-германської правової сім'ї, минуле якої століттями формувалося під впливом римського права. Недарма в українській цивілістичній думці його називають «однією з підвалин сучасної європейської цивілізації» [6, с. 169].

Л.В. Шала, розглядаючи значення рецепції римського права для правової системи України, виділяє три рівні, на яких вона здійснюється: функціональний (юридична практика), нормативний (джерела права) та доктринальний, або ж ідеологічний (правові концепції, праворозуміння) [24, с. 25]. Зосереджуючи увагу на багатоканальності рецепції, дослідниця зазначає: «Проникнення ідей, принципів та засад римського права відбувається як через юридичну освіту <...>, так і через юридичну практику – перш за все як результат діяльності суддів» [24, с. 28].

На перший погляд, право Стародавнього Риму обмежило свій потенціал рецепцією його надбань вітчизняним законодавством. Справді, на зламі тисячоліть з розширенням методологічної бази тенденція нової хвилі рецепції найвиразніше про-

явилася у створенні Цивільного кодексу України [6, с. 169]. Проте було б поверхнево стверджувати про зведення юридичного значення римського права виключно до того, що понятійний та категоріальний апарат, термінологія сучасного права ґрунтуються на ідеях, засадах і визначеннях, розроблених римською класичною юриспруденцією [6, с. 12]. Впевненості для цієї тези додає бодай побічний огляд практики вітчизняних судів, у рішеннях яких доволі часто проявляються слова та навіть цілі вислови латиною корінням із сивої давнини Класичної епохи.

Наприклад, у ЄДРСР можна зустріти зазначення про:

– відомість з часів римського права колізійного принципу *"lex specialis derogat generalis"* («спеціальний закон відмінняє (витісняє) загальний закон»), який традиційно використовується для подолання змістових колізій: *«Таким чином, у разі розбіжності між загальним і спеціальним нормативно-правовим актом перевага надається спеціальному, якщо він не скасований виданим пізніше загальним актом»* [28];

– сформульованість ще давньоримськими юристами правила *"lex ad praeteriam non valet"* («закон зворотної сили не має»), яке «фактично стало правовою аксіомою» та «нині визнано всім цивілізованим світом, незалежно навіть від того, закріплене воно в конституції чи ні»: *«Згідно із зазначеним вище правилом, дія закону чи іншого нормативно-правового акта поширюється тільки на ті відносини, які виникли після набуття ним чинності. Це є однією з найважливіших гарантій правової стабільності, впевненості суб'єктів права в тому, що їхнє правове становище не погіршиться з прийняттям нового закону чи іншого нормативного акта, а також необхідною умовою довіри до держави і права»* [29];

– базування вимоги (розмірності засобів, заходів чи дій, за допомогою яких досягається легітимна мета) на відомому давньоримському принципі *"nemo ultra posse obligatus est"* або *"impossibilium nulla obligatio est"* (Цельс, Дигести, 50.17.185), згідно з яким «нікого не можна зобов'язати до того, що він (або ніхто) не в змозі виконати»: *«Таким чином, визначальним кри-*

терієм оцінки щодо цієї вимоги є принцип можливості, тобто здатність адресата виконати те, що вимагається законом. Неможливість виконання свідчить про те, що мета, на реалізацію якої спрямоване певне зобов'язання, не може бути досягнута, отже, вибраний захід є непридатним» [30];

– походження принципу *"non bis in idem"* з римського права, а саме зі Зводу законів Юстиніана: *«Зміст цього принципу може бути сприйнятий як заборона притягати фізичну та юридичну особу двічі до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення, але особа може бути притягнена за правопорушення до різних видів відповідальності <...>, що не суперечить принципу "non bis in idem"»* [31];

– сформульованість римськими юристами загальних засад права – справедливості та розумності, зокрема у вислові *"contra legem facit, qui id facit, quod lex prohibet; in fraudem vero, qui salvis verbis legis sententiam eius circumvenit"* (Paul., D. 1, 3, 29): *«Той, хто чинить дії, заборонені законом, порушує закон; той, хто оминає закон, дотримуючись його букви, порушує дух закону (Павло "Коментар до закону Цинція" (Lex Cincia), пізніше закріплено в Дигестах Юстиніана 1, 3, 29). Тобто дотримуватися необхідно не тільки букви закону, але і його духу. Говорячи сучасною мовою, необхідно не допускати зловживання правом»* [32];

– ґрунтування положення на принципі римського права *"tantum devolutum quantum appellatum"* («скільки скарги – стільки рішення»): *«Іншими словами, на відміну від суду першої інстанції, апеляційний суд здійснює перегляд вироку суду першої інстанції в межах апеляційної скарги. Тому повноваження суду апеляційної інстанції стосовно дослідження доказів визначаються переглядом кримінального провадження в межах вимог апеляційної скарги <...>»* [33].

Доволі часто подібні езотеричні елементи «мертвої мови» проникають у юридичний світ українського сьогодення й через використання більш абстрактних формулювань без зазначення їх різновиду (тобто чим є цитоване положення нині: аксіомою, принципом, презумпцією тощо):

– як говорили у Стародавньому Римі, “*summum jus, summa injuria*” («занадто точне виконання норм права породжує найвищу несправедливість»): «*Правосуддя має на меті не просто отримання конкретного результату. Рішення суду має бути справедливим. Шукаючи рівну міру справедливості, суд має керуватися принципом пропорційності, який, зокрема, передбачає баланс інтересів суспільства та людини, людини та держави; відповідність засобів досягнення мети та самої мети тощо*» [34];

– римські юристи говорили: “*Qui jure suo utitur, nemini facit injuriam*” («Хто використовує своє право, не порушує прав будь-кого»). Суд виснував: «*За загальним правилом той, хто має будь-яке право, може його здійснювати, навіть якщо через це виникне шкода для іншого*» [35];

– як зазначалось ще в римських юридичних афоризмах, “*jus est ars boni et aequi*” («право є мистецтво добра і справедливості»): «*З огляду на такі принципи, закон має бути на стороні громадян: враховувати їхні реальні можливості, а не створювати підстави для податкових нарахуван(ь) у складних економічних умовах*» [36];

– конструкція цивільного законодавства України, згідно з якою «*фундаментальні принципи цивільного права покликані забезпечити учасників цивільних відносин від порушень принципу добросовісності, а у разі недотримання основоположних засад – забезпечити захист права, порушеного недобросовісною поведінкою*», відображає правило римського права “*contra juris civilis regulas pacta conventa rata non habentur*” («*приватні угоди, які суперечать принципам цивільного права, – недійсні*») [37].

Саме за допомогою подібних словесних конструкцій спадок римських юристів продовжує активно використовуватися і у сучасному суспільстві [38, с. 3], латинізуючи сферу правозастосування. Однак чи означає те, що просочування латинської мови крізь завісу часу в тексти судових рішень є беззаперечним доказом неоренесансу рецепції римського права?

Для того аби розібратися у цьому питанні, слід ще раз звернутися до самого поняття «рецепція римського

права» у всій різноманітності його видів та форм. Так, у спеціальному ґрунтовному дослідженні, присвяченому проблематиці рецепції у праві, наголошується на доцільності та логічності сприяння розширенню семантичних меж, змістового наповнення вже наявного в правовій науці терміна «рецепція», апробованого часом і дієвою практикою застосування [39, с. 72]: «Віддаючи належне та поважаючи думку прибічників традиційного розуміння рецепції права, вважаємо, що необхідно зважати на сучасні реалії, швидкоплинний розвиток суспільних відносин та невпинний процес інтернаціоналізації права, через що в юридичній науці виникає потреба в розвитку та вдосконаленні класичних, традиційних доктрин, розширенні змістового навантаження вже наявних правових категорій. <...> До того ж, як зазначають представники філологічної науки, на сьогодні унаслідок постійного інформаційного впливу відбувається переосмислення деяких значень слів, їх трансформація, що змінює когнітивно-інформаційну значущість лексем. Тобто в цьому разі маємо цілком виправдане семантичне переосмислення категорії «рецепція» в умовах адаптації її до сучасних потреб правової дійсності та юридичної науки» [39, с. 31].

Зрозуміло, що в ХХІ столітті кодифікація цивільного законодавства в Україні відчула «дотик» не стільки римського права, скільки найкращих надбань кодексів європейських держав, правові системи яких базуються на багатовіковому досвіді його рецепції. Вітчизняні цивілісти О.А. Підпригора та Є.О. Харитонов називають подібне явище похідною (вторинною) рецепцією і пов'язують це з тим, що вона необов'язково є прямим, безпосереднім контактом у часі: «Ідеї римського права, окремі його положення, правничі рішення досить часто рецинуються опосередковано, наприклад, шляхом запозичення ідей з правничої системи або законодавства окремої країни, де рецепція вже відбулася раніше» [6, с. 133].

Аналогічно й з використанням латинських висловів у судових рішеннях, яке лише на перший погляд має вигляд прямої (первинної) рецепції. Насправді ж здебільшого йдеться не про безпосереднє засто-

сування судами раніше чинного права у вигляді латинських висловів, а про його «подвійну об'єктивацію» як допоміжного інструмента для належної мотивації: через наукові праці чи навіть правову доктрину, рішення зарубіжних судів, міжнародних судових інституцій тощо найкращі надбаня римської юриспруденції проходять випробування часом і знаходять своє відображення у текстах судових рішень. Водночас цілком імовірно припустити, що суддя може самостійно звернутися до перекладу "Corpus juris civilis" (особливо таких його частин, як Дигести та Інституції) як до авторитетного джерела, проаналізувати їх положення та коректно процитувати необхідний вислів у судовому рішенні, посилаючись на нього безпосередньо як на правову доктрину. Це пов'язано з тим, що рецепція римського права, як стверджує славетний дослідник Г. Гаррідо, завжди була переважно рецепцією саме римської юриспруденції [40, с. 92].

Тому нині, як ніколи раніше на теренах Української держави, серед новітніх форм рецепції римського права виразно можна спостерігати «сприйняття та використання головних засад, ідей та категорій, накопичених попередньою системою права» [6, с. 133], що об'єктивується у судових рішеннях, зчаста через їх латинізацію – використання слів або висловів латинською мовою з метою належного мотивування. Такий процес має забезпечувати не просто механічне перенесення здобутків римського права, але й сприяти появі якісно нового результату за допомогою суддівської інтерпретації норм і принципів вітчизняного права.

Отже, подібно тому, як протягом попередніх етапів рецепцій відбувалося пристосування римського права до мінливих умов життя, використання його надбань на сучасному етапі розвитку юридичної науки та практики також отримало свою специфіку. З цілковитою віддачею потенціалу правотворчій діяльності рецепція римського права почала наповнюватися рисами судово-практичного спрямування, що проявилось в латинізації судових рішень. Водночас, незважаючи на те, що рецепція – досить динамічне явище, слід пам'ятати незмінне правило: латинізми, виражені на письмі мовою оригіналу,

мають передавати дух саме староримського, а не переробленого під потреби іншого епохального ладу права. Інакше латинізація судових рішень власне рецепцією вважатися не може.

2. *Латинізація судових рішень як наднаціональне явище.* Також слід обмовитися, що зростання подібної практики використання латинських висловів у судових рішеннях спостерігається не лише в Україні.

Розглядаючи рецепцію як найбільш затребуваний інструмент модернізації сучасного права, М.Г. Хаустова пояснює це тим, що правові системи всіх країн ніколи не існували й не існують ізольовано: «Вони тісно взаємодіють одна з одною, ведуть між собою нескінченний культурний діалог. Правова культура окремих країн підлягає постійному бомбардуванню з боку випадкових фрагментів інших правових культур, юридичних текстів, процедур та правових конструкцій» [25, с. 6]. Зі свого боку, як стверджує Н.В. Верлос, національні системи права перебувають під впливом глобальних правових трансформацій, які супроводжуються: по-перше, необхідністю універсалізації конституційно-правових цінностей і стандартів; по-друге, створенням наднаціональних правових масивів; по-третє, перманентним процесом правових переміщень та міждержавної правової трансміграції [39, с. 71]. Тобто нині, як і в часи Середньовіччя, римське право сприяє подоланню державних та інших територіальних кордонів, створенню єдиного стержня європейської правової культури [27, с. 48].

Порівняння дослідження відомого польського романіста В. Володкевича, а також результатів узагальнення практики використання латинських висловів на основі відкритих даних у ЄДРСР підтверджує, що досить багато з цитованих нині в українських судових рішеннях так само популярні й у зарубіжній судовій практиці: "lex retro non agit", "in dubio pro reo", "nullum crimen (nulla poena) sine lege (poenali)", "pacta sunt servanda", "superficies solo cedit", "nemo plus juris ad alium transferre potest quam ipse habet", "ne bis in idem" [41, с. 17]. Незважаючи на те, що деякі з цих формулювань помилково припису-

ють до надбань римського права (наприклад, "nullum crimen (nulla poena) sine lege (poenali)"), більшість усе одно сягають корінням часів існування Римської держави.

Поширеність використання латинських висловів серед суддів країн Європи у сучасний період пояснюється єдиним історичним підґрунтям формування романо-германської правової сім'ї, а також сильною традицією використання латинської мови як засобу інтернаціонального спілкування, зокрема у сфері права. Так, на переконання А.М. Михайлова, в основі професійних знань будь-якого юриста континентальної Європи початку ХІХ століття лежала догма римського права з яскраво вираженою специфікою мови і систематики, що цілком закономірно породжувало уявлення про те, що право завжди спочиває на «керівних правових принципах», що в праві, як і в геометрії, є начала, за допомогою яких надані всі інші юридичні конструкції. Такі основоположні правові начала, на думку Ф.К. фон Савіньї, і є «істинним джерелом» усього права, що надає правопорядку завершенисть [42, с. 40].

Дослідники з різних галузей права сходяться на тому, що більшість сучасних вихідних засад правових систем країн континентальної правової сім'ї були сформульовані та базуються саме на основі надбань римської юриспруденції. Так, С.Д. Гринько стверджує: «Принципи римського права є однією із тих правових категорій, що мають багатовікову історію внаслідок їх рецепції до національних правових систем» [43, с. 37].

Отже, закономірність поширення практики використання латинських висловів повсюдно в романо-германській правовій сім'ї, а не випадковість такого процесу в одній країні лише підтверджує тезу про те, що нині ми можемо спостерігати саме новітню форму рецепції римського права, а не звичайне зростання попиту на латинську мову. У цьому контексті хотілося б згадати слова відомого філософа права Р. Циппеліуса, який зауважує: «Порівняння того, як певні правові проблеми розв'язуються у спорідненому правовому середовищі, може не в останню чергу надати імпульс і аргументи для розв'язання

власних проблем, які мають місце у творенні і тлумаченні законів» [44, с. 155].

3. *Особливості використання латинських висловів у судових рішеннях.* І хоча римське право колись мало безпосередньо регулятивний характер, у наш час навіть окремі найцінніші його елементи, які просочилися у сьогодення під виглядом крилатих латинських висловів, не є самодостатньою підставою для вирішення юридичного спору. Їхнє практичне спрямування обмежується застосуванням судами норм, а особливо принципів права як джерела права: як закріплених у законодавстві, так і абстрактних, які явно потребують своєї конкретизації. Іншими словами, латинські вислови мають використовуватися суддями в рамках правозастосовної діяльності, а не створювати або замінити їх.

Так, оскільки Конституція України та галузеві нормативно-правові акти уможливають безпосередню дію принципів права, застосування останніх у практичній діяльності має бути належним чином умотивованим у судових рішеннях. З іншого боку, А.В. Матат у своєму дисертаційному дослідженні доводить, що самі принципи формуються завдяки інтерпретаційній діяльності судової влади: «В актах судової влади розкривається зміст конституційних принципів, які застосовуються в процесі аналізу юридичної справи, що сприяє належній юридичній аргументації для мотивації судового рішення» [45, с. 223].

І.М. Шаркова, досліджуючи проблему автентичності (цілковитої вірогідності, заснованої на першоджерелах) інтерпретації рецепційованих принципів і норм, зазначає: «За такого підходу для автентичного тлумачення нормативних проявів рецепції не досить лише пояснень укладачів сучасних нормативно-правових актів, тим більше, якщо вони спираються виключно на власні уявлення про зміст рецептованих норм, ігноруючи при цьому класичні їх значення. Насправді, автентичним тлумаченням кожної норми, що підлягає рецепції, має бути її інтерпретація на основі доктрини права того історичного періоду, коли ця норма набула розвинутої і науково усвідомленої (класичної) форми. Для країн романо-германської правової родини більшість принци-

пів, норм та інститутів цивільного права може бути автентично розтлумачена тільки на основі доктрини римського приватного права» [4, с. 257].

Аналіз наведених вище прикладів із судової практики виразно демонструє, що латинські вислови можуть як розкривати зміст норм і принципів права у процесі суддівської інтерпретації, так і обґрунтовувати їх застосування, що сприяє належному мотивуванню судових рішень. При цьому власне римське право у сучасних умовах виступає авторитетною думкою – правовою доктриною субсидіарного джерела права.

4. *Узгодженість латинських висловів з конституційною основою сучасного правового порядку.* Справді, серед норм римського права можна віднайти чимало пов'язаних з принципами природного права [46, с. 20]. Проте одна лише належність латинського вислову до римського права ще не означає, що у сфері права сучасного його автоматично чекає перетворення на ходячий крилатий вираз, здатний миттєво забезпечувати справедливе вирішення будь-якого юридичного спору. Тому безумовно ідеалізувати значення римського права нині було б необачливо, оскільки деякі з його норм не тільки непридатні з точки зору плину часу, але й прямо протилежні за змістом сучасним уявленням про справедливе у праві.

Так, Т.А. Цувіна звертає увагу на негативний внесок римлян у традицію верховенства права, що пов'язане із закріпленням у Кодексі Юстиніана низки положень, які визнавали вищість імператора над законом, зокрема: «принцепс є вільним від дотримання законів» ("princeps legibus solutus est") та «чого бажає принцепс, те має силу закону» ("sed quod principi placuit legis habet vigorem") [47, с. 24–25].

Саме тому відомий знавець римського права З.М. Черніловський переконує, що посилання на авторитет римського права далеко не завжди є обґрунтованим. Науковець звертає увагу на два латинські вислови, що широко цитуються (і не тільки в юридичній науці. – О.Г.) та якомога краще підходять до поширеної в країнах пострадянського простору правосвідомості: "dura lex, sed lex" («закон суворий, але це закон») та "pereat mundus et fiat justitia" («нехай здійсниться правосуддя,

хоч би загинув світ») [48, с. 5–6]. Обидва їх неодноразово можна зустріти у ЄДРСР.

На розчарування тих, хто все ж намагається спертися на вислови "dura lex, sed lex" та "pereat mundus et fiat justitia" як на авторитет, З.М. Черніловський пояснює, що перше народилося в той час, коли розвиток римської правової науки повністю припинився, а юстиція стала майже невід'ємною частиною адміністрації. Саме в цей посткласичний період зародилося і було поставлене на службу безконтрольної імператорської бюрократії «вчення» про безумовне виконання «строного закону», яким би він не був відносно права загалом, соціальних потреб, елементарної логіки. До того ж власне класичне римське право розвивалося на протигагу так званому «строгому праву», як його заперечення. Що ж стосується словесної формули «нехай здійсниться правосуддя, хоч би загинув світ» (З.М. Черніловський називає її безглуздою. – О. Г.), то вона походить від імператора Священної Римської імперії Фердинанда I (1503–1564 pp.), ініціатора безлічі непопулярних реформ, які послужили утвердженню центральної влади. Звідси, на думку З.М. Черніловського, і така ревність до створеної правителем законності [48, с. 6].

Як же бути з висловами на кшталт "dura lex, sed lex", які хоча і сягають часів римського права, проте нині обґрунтовують радше вимогу строгої («сліпої») законності, аніж визнання і дію принципів права, зокрема верховенства права?

Відбір релевантних правових структур і засобів, які сприяють раціональному, стійкому розвитку суспільства, пояснюється вітчизняними вченими селекційним моментом римської правової технології: «Аналіз природи та механізму рецепції римського приватного права свідчить про «життєвість» цілої низки давньоримських юридичних конструкцій та інститутів, які актуалізуються і сьогодні в правовому житті на основі пройденого ними «тесту на класичність». Під поняттям «класичний» розуміємо позначення певних культурних надбань, які наділені відносною самостійністю та єдністю цінностей і зберігають свій нормативний характер незалежно від зміни соціокультурних епох та актуалізуються в їхніх межах» [49, с. 17–18].

Водночас варто враховувати, що з точки зору варварів римське право було необхідне не стільки для встановлення справедливості, скільки для припинення конфліктів та підтримання елементарного порядку [26, с. 19]. Зараз же, навпаки, звернення до права минувшини розглядається як універсальний та інтернаціональний засіб досягнення справедливості для вирішення юридичного спору. До того ж римські принципи наділені максимально насиченим змістом, що визначає можливість багаточисельних інтерпретацій із урахуванням зміни суспільно-політичного й економічного життя [43, с. 37].

Саме тому «авторитет» римського права може бути визнаний лише тією мірою, якою його положення корелюються з вимогами конституційного права сучасного, а тлумачення споконвічних принципів права – відбуватися з урахуванням особливостей новітнього етапу розвитку суспільства і права як невід'ємної його частини. Іншими словами, латинська мова увіковічила мудрість римських юристів, а з урахуванням сучасних реалій суддівська інтерпретація може надавати їхнім висловам «нове життя».

З огляду на те, що сучасна тенденція використання латинських висловів у судових рішеннях не має науково-теоретичного підґрунтя в Україні, спробуємо дати їй оцінку під кутом зору відомого процесу рецепції римського права.

По-перше, спадщина римських юристів продовжує все активніше використовуватися сучасним суспільством [38, с. 3]. Саме їхні основні ідеї, відображені у формі прин-

ципів права, правових презумпцій та категорій, забезпечили праву Стародавнього Риму «вічне життя» [43, с. 36]. Водночас розглядуване явище рецепції протягом усієї своєї історії постає у все нових формах, що неодмінно потребувало не тільки власне запозичення, але й творчого опрацювання римського права з метою пристосування його положень до мінливих умов сьогодення.

По-друге, серед новітніх форм рецепції римського права яскраво виокремлюється латинізація у сфері судового правозастосування, що полягає у використанні у судових рішеннях слів або висловів латинською мовою з метою належного їх мотивування. Такий висновок узгоджується з виробленими українською наукою поглядами на рецепцію у праві, адже подібне сприйняття апробованих часом загальноприйнятих положень римського права, на яких побудований європейський правовий простір, спрямоване на універсалізацію національного права [25, с. 6] та підходів до його застосування.

Post scriptum лише додамо, що секрет довговічності римського права вбачається в опануванні римлянами вміння творчо сприймати та синтезувати не тільки свій, але й чужий досвід [50, с. 4]. Тому вмотивоване використання *lingua latina* у текстах судових рішень має розцінюватися не як применшення оригінальності національного права [50, с. 11], не як перемога «мертвого» права над «живим» [9, с. 12], а, навпаки, як дієвий спосіб підвищення судьями рівня значимості та ефективності законодавства в державі, в якій визнається і діє принцип верховенства права.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Прудников М.Н. История государства и права зарубежных стран : учебник для бакалавров. 6-е изд., перераб. и доп. Москва : Издательство Юрайт ; ИД Юрайт, 2013. 811 с.
2. Дюрант В. Цезарь и Христос / пер. с англ. В.В. Федорина. Москва : КРОН-ПРЕСС, 1995. 736 с.
3. Новицкий И. Б. Римское право : учебник. Москва : Волтерс Клувер, 2009. 304 с.
4. Шаркова І.М. Рецепція римського права в цивільне законодавство: західна та східна традиції. *Правове регулювання економіки*. 2012. № 11–12. С. 255–267.
5. Авраменко Л.В. Розмежування наступності у праві з іншими суміжними поняттями. *Проблеми законності*. 2013. Вип. 121. С. 3–13.
6. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право : підручник. 2-ге вид. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
7. Ле Гофф Ж. Рождение Европы / пер. с фр. А.И. Поповой ; предисл. А.О. Чубарьяна. Санкт-Петербург : «Александрия», 2008. 398 с.
8. Оленич Р.М. Латинська мова : підручник. Львів : Видавництво «Світ», 1993. 333 с.

9. Русу С.Д. Історико-правові передумови рецепції римського приватного права. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 12–16.
10. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / под. общ. ред. В.И. Даниленко. Москва : Издательский дом NOTA BENE, 2000. 576 с.
11. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
12. Вовк Д. Християнська правова традиція як категорія теорії права / наук. ред. О.В. Петришин. Харків : Юрайт, 2013. 64 с.
13. Покровский И.А. История римского права. Санкт-Петербург : Издательско-торговый дом «Летний Сад», 1998. 560 с.
14. Основи римського приватного права : навчально-методичний посібник / за ред. Є.О. Харитоновна. Одеса : Фенікс, 2019. 294 с.
15. Основи римського приватного права : підручник / за заг. ред. В.І. Борисової та Л.М. Баранової. Харків : Право, 2008. 224 с.
16. Теория государства и права : учебник / под ред. В.К. Бабаева. Москва : Юристъ, 2003. 592 с.
17. Гринько С.Д., Голуб С.М. Римське право та його історичне значення. *Університетські наукові записки*. 2016. № 3. С. 342–350.
18. Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2-х томах. Том I. Основы / пер. с нем. Москва : Международные отношения, 2000. 480 с.
19. Светилова Е.И. Учебник латинского языка для юристов / под ред. И.С. Култышевой. Москва : Флинта, 2009. 336 с.
20. Келлі Дональд Р. Людський вимір буття: суспільна думка в західній правовій традиції / пер. з англ. Г.Є. Краснокутського. Одеса : АО БАХВА, 2002. 328 с.
21. Троцька А.І. Відображення ідей римського права у вітчизняній філософсько-правовій думці : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2017. 181 с.
22. Кармаліта М.В. Правова доктрина – джерело (форма) права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2011. 199 с.
23. Вовк Д.О. Християнська правова традиція і правове регулювання економічних відносин. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія «Економічна теорія та право»*. 2011. № 6. С. 128–137.
24. Шала Л.В. Рецепція римського права в Україні: доктринальний рівень. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 1. С. 25–30.
25. Хаустова М.Г. Тенденція універсалізації та уніфікації права як один із напрямів впливу глобалізації на національну правову систему. *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 2. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/Хаустова-.pdf>.
26. Вудс Т. Как Католическая церковь создала западную цивилизацию / пер. с англ. В. Кошкина. Москва : ИРИСЭН, Мысль, 2010. 280 с.
27. Прудников М.Н. Римское право : учебник для бакалавров. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Издательство Юрайт ; ИД Юрайт, 2014. 311 с.
28. Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 6 листопада 2019 року у справі № 460/585/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85424958>.
29. Постанова Житомирського окружного адміністративного суду від 5 вересня 2012 року у справі № 0670/2270/12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/27350767>.
30. Постанова Центрального апеляційного господарського суду від 25 червня 2020 року у справі № 908/485/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90204174>.
31. Постанова Первомайського міськрайонного суду Харківської області від 12 лютого 2020 року у справі № 632/198/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87545507>.
32. Рішення Борзнянського районного суду Чернігівської області від 5 листопада 2020 року у справі № 730/819/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92788800>.
33. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 20 жовтня 2020 року у справі № 740/2085/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92385639>.

34. Рішення Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 11 грудня 2018 року у справі № 607/9070/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78658315>.
35. Ухвала Господарського суду Житомирської області від 20 травня 2020 року у справі № 906/324/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89483497>.
36. Рішення Запорізького окружного адміністративного суду від 5 серпня 2019 року у справі № 280/1948/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83598628>.
37. Рішення Господарського суду Дніпропетровської області від 26 січня 2022 року у справі № 29/5005/6325/2011 (904/7806/21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102852693>.
38. Ткаченко С.В. Рецепція римського права: вопросы теории и истории : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2006. 20 с.
39. Верлос Н.В. Рецепція у конституційному праві України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.02. Національний авіаційний університет. Київ, 2021. 475 с.
40. Гарридо М.Х.Г. Римское частное право: Казусы, иски, институты. Москва : Статут, 2005. 812 с.
41. Gałuskińska K., Sycz-Opoń J. Latin maxims and phrases in the Polish, English and French legal systems – The comparative study. *Studies in Logic*. 2013. № 34 (47). P. 9–26.
42. Михайлов А.М. Юридическая доктрина и правовая идеология : учебник для вузов. Москва : Издательство Юрайт, 2021. 711 с.
43. Гринько С.Д. Принципи як базис формування ідеологічного значення римського права. *Римське право у світлі сучасної методології гуманітарного знання* : збірник тез Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Хмельницький, 29 травня 2020 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. С. 36–41.
44. Циппеліус Р. *Філософія права* / пер. з нім. Є.М. Причепій. Київ : Тандем, 2000. 300 с.
45. Матат А.В. Принципи конституційного права: системно-функціональний аналіз : дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2021. 263 с.
46. Бряник Н.В. Динамика правопонимання в античності: от философии права Древней Греции к юриспруденции Древнего Рима. *Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук*, 2018. Т. 18. Вып. 1. С. 7–23.
47. Цувіна Т.А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2021. 600 с.
48. Черниловский З.М. Римское частное право : Элементарный курс. Москва : Новый Юрист, 1997. 224 с.
49. Калюжний Р.А., Вовк В.М. Римське приватне право : підручник для вищих навчальних закладів. Київ : «МП Леся», 2014. 240 с.
50. Летяев В.А. Рецепція римського права в Росії XIX – початку XX в. (історико-правовий аспект) : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2001. 48 с.